

BUNALIM, UZLAŞMA VE UZUN SÜRELİ VAR OLUŞ: BEKTAŞİ OCAĞI VE OSMANLI DEVLETİ (Onaltıncı ve onyedinci yüzyıllar)

Süreyya FARUKÎ

Çeviren: Dr. Cemal ÇAKIR

Gazi Eğitim Fakültesi Öğr. Grv.

The author attempts to picture the relations between the Bektaşî order, a heterodox sect of Islam, and the central Ottoman government in the sixteenth and seventeenth centuries. The attitudes of the central Bektaşî tekke towards the Ottoman administration and towards other heterodox groups on certain occasions, varying approaches of the Sultans to the Bektaşî, possible reasons for the changes in the Ottoman policies for the Bektaşî, and the signs of a possible civil society are depicted through anecdotal information recorded in the documents of the Ottoman government.

Osmanlı İmparatorluğu üzerine ça-

lışan belli başlı araştırmacılar, imparatorluğun ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda yaşadığı çözülmeye, son yirmi ya da otuz yıldır geçmişte olduğundan daha az ilgi gösterdiler. Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğunun ondokuzuncu yüzyıl başlarına kadar uzanıp yerinde durmasını sağlayan süreçler hakkında ilgilerini yoğunlaştırdılar. Muhtemeldir ki bu ilgi değişikliğine aynı yönde işleyen pek çok etken sebep oldu. Osmanlı İmparatorluğunun ayakta kalan gücü, temel bakış açıları koloniciliğe karşı direniş olanlar için önemlidir, çünkü Avrupalıların yayılmasına karşı küçük devletlerin yapamayacağı savunmayı gerçekleştirmiştir. Onaltıncı ve onyedinci yüzyıl Osmanlı İmparatorluğuyla ilgili bu görüş, şu kesimlerin her ikisine de hitap edebilir: kolonicilik karşıtlığının seküler çerçevede bir siyasi mesele olduğunu düşünenlere ve başvuru kaynakları İslami karakterde olanlara. Aynı zamanda, Osmanlı'nın yönetici seçkinleri arasındaki siyasi tartışmanın, ve seçkinlerin değişik kesimleri arasındaki ve hatta seçkinlerle seçkin olmayanlar arasındaki siyasi mücadelenin varlığı konusunda daha fazla bilgi sahibi olduk. Böylelikle, belirli örnekler bağlamında, Osmanlı İmparatorluğunda siyaset ile ideoloji arasındaki ilişki üzerine, biraz çekingence de olsa, odaklaşmaya başladık.

MEŞRUIYETİN KAYNAĞI OLARAK DERVİŞLER

Tartışmanın bu aşamasına baktığı-

mızda, meşruiyet meselelerinin yeni bir önem kazanması şaşırtıcı değil. Osmanlı devleti ve toplumu üzerine çalışan araştırmacılar, genelde dervişleri özelde Bektaşileri pek çok şeyin sağlayıcısı olarak gördüler. Göçebeleri şamanizmden İslama döndürdüler (1), yeni devşirmelere, özellikle acemi oğlanlara, toplumsal ve duygusal destek sağladılar (2), yolculara yiyecek ve barınak temin ettiler (3), dindar halkın takip etmesi için belli onlara pirleri telkin ettiler (4), ve ondokuzuncu yüzyılın sonunda Jön Türkleri desteklediler (5). Bu en sonuncu örnek gösteriyor ki, İttihat ve Terakki'ye ve daha sonra Kurtuluş Savaşı'nda Atatürk'ün kuvvetlerine omuz vererek, bazı Bektaşiler yerleşik yönetim (ilki Sultan II. Abdülhamit ve ikincisi Mehmet Vahdettin yönetimi) karşısında bir meşruiyet kaynağı sağlayabildiler..

Bazı ondokuzuncu ve yirminci yüzyıl Bektaşilerinin muhalif güçleri destekleme eğilimlerinin, 1826 ve sonrasında II. Mahmut tarafından ocağa yapılan muameleyle ilgisinin olması muhtemeldir. Ancak, Baba İshak ve Baba İlyas ayaklanmasına ve onların şahıslarına ya da etraflarında örülmüş mitlere dayanan Babaî geleneğine bağlı dervişler, Osmanlı İmparatorluğunun gelişme döneminde Osmanlı padişahlarını meşrulaştırmışlardır (6). Hacı Bektaş'ın ilk Osmanlı padişahlarıyla ya da yeniçerilerle herhangi bir kişisel bağının olamayacağı ortadayken, yirminci yüzyıl araştırmacıları, onu Osmanlı

devleti ile ilişkilendiren geleneklerin en azından onbeşinci yüzyıla kadar uzandığını ortaya koyabilmüşlerdir(7). Daha sonraki padişahlardan II. Mehmet, çoğu dervişe hiçbir özel ilgi göstermedi gibi gözüküyor. Aslında vakıfları dönüştürmekle pek çoğunu dışladı. Tersine, II. Bayezid tekkelerin yapımı için cömert bir programa açıkça para verdi ve bu tekkelerin pek çoğu daha sonraları hatta II. Bayezid'in kendi döneminde Bektaşî olarak bilindi (8).

Bu bağışların, kişisel dindarlık bir yana, uhrevi düzeyde dervişlerin duaları yoluyla Osmanlı hanedanını güçlendirme arzusuyla ya da daha basit düzlemde dindar kulların sadakatini cezbetmek için yapıldığını varsayabiliriz.

BİR İTTİFAKIN ÇÖKÜŞÜ

Bu ittifak neredeyse II. Bayezid'in ölümüne dek sürdü. I. Selim'in İran'la savaşı, onaltıncı yüzyıl boyunca İran Şahı ile pek çoğu ara ara temaslar kuran Anadolu Kızılbaş'larına karşı bir baskı dalgasını başlattı (9). Kızılbaşlar açısından İran Şahı, kitaplar; icazetnameler; ve gizli elçiler gönderen bir Süfilik önderiydi. İnanç önderi, Şahın yerel taraftarları arasından sık sık halifeler tayin etti (10). Üstelik, bu ruhani düzeydeki ilişkiler, bilhassa demir ve bakır olmak üzere, ihtiyaç duyulan çoğu madenin satın alınmasında İranlıların işini kolaylaştırdı (11). Anadolu'da "be-

şinci kol" kurmaya dönük bu gayretlere Osmanlı idaresi şiddetlice karşılık verdi. Barış zamanında bile, İran elçilerine yaygın saldırılar yapıldı ve İstanbul'daki yetkililer, eyalet valilerinden bu saldırıları sıradan soygunlar gibi göstermelerini istediler(12). İranlı gizli-elçilerin Anadolu'daki "temas kişileri" , Ustacalu gibi belli kuvvetli aşiretlere sığınmadıkça (13), çoğunlukla idam edildiler. Özellikle Sivas bölgesinde, yerel valilerin bu aşiret üyelerinin üstüne gitmekte tereddüt etmiş olduğu gözüküyor. Bunun sonucunda, İran'a göçmeyen bu aşiretler Anadolu heterodoksisinin* üssünü oluşturmaya devam etti. (*Çevirmen notu: Heterodoksi; merkezi inanç, düşünce, yaşantı veya kabülün dışında, ve/veya ondan farklı, ve/veya ona karşı inanç, düşünce, yaşantı veya kabule sahip olmak şeklinde tanımlanabilir. Ancak, bu nitelikteki bir kişi veya grubu suçlamak amacıyla kullanılırsa "din-dışı", "sapkın", "yoldan çıkmış", vs. anlamlarına gelebilir.)

Hacı Bektaş ve Abdal Musa gibi zamanın önde gelen Anadolu Bektaşî tekkelilerinin bu şartlara nasıl ayak uydurduklarını bilmiyoruz. 1580'lerin vakıf kayıtları gösteriyor ki, o zaman bu zaviyeler faaliyet halindeydiler ve bundan merkezi hükümetin onları kapatma yoluna gitmemiş olduğu anlaşılıyor (14). Ayrıca, en azından Hacıbektaş'taki merkezi tekkenin çalışmaları, onaltıncı yüzyılın ikinci yarısı boyunca ocağın kurucu pirinin soyundan geldiklerini söyleyen şeyhler tarafından sür-

dürüldü. 1560 ila 1585 arasındaki döneme ait Mühimme kayıtları, heterodoksi ile suçlanan kişiler ve topluluklara karşı yürütülen kovuşturmalar hakkında geniş bilgi sunuyor. Ancak, Hacı Bektaş,

Abdal Musa, ya da Koyun Baba gibi iyi bilinen Bektaşî topluluklarının dervişlerine ve şeyhlerine yönelik baskılara dair hiçbir bilgi içermiyor. Bu gerçek önde gelen Bektaşî tekkelerinin resmi baskının başlıca hedefleri arasında olmadıklarını olası kılıyor. Öte yandan, Denizli'deki Sarı Baba ve Orta Anadolu'daki Seyyid Gazi gibi zaviyeler ciddi güçlükler içindeydiler (15). Fuat Köprülü'nün söylediği gibi, Seyyid Gazi'ye bağlı olanların, pek çok diğer heterodoks dervişlerle birlikte, Bektaşî ocağına katılarak baskılardan kurtulduğu görünüyor (16).

ONALTINCI YÜZYILDA ANADOLU KIZILBAŞLARINA YAPILAN BASKININ SONU

1580'lerden sonra, bu baskı dönemi tedricen sona erdi, ve IV. Murad (1623-1640) yönetiminde önemli bir İran savaşının yapılması dahi geniş kapsamlı bir baskıyı yeniden başlatmadı. Onyedinci yüzyıl ortasında Evliya Çelebi Anadolu'yu gezdiğinde, dinsel ihtilafın büyük oranda durulduğu bir ortamı betimledi. Şurası açıktır ki, seyahatin karşılaştığı bütün Bektaşî dervişlerin kusursuz "ehl-i sünnet ve cemaat"

olduğuna dair ifadelerine çok fazla güven atfedilmemelidir (17). Dervişlerin dinsel kanaatlarını sarayla iyi ilişkileri olan bir misafire güvenip açıklamış olmaları pek olası değil. Dahası, Evliya'nın mezhep farklarına pek girmediği gözüküyor. Daha ziyade, kendisini bilinçli olarak dışarıda tutmayan her Osmanlı müslümanını kapsayabilecek geniş bir Sünnilik yorumunu tercih etmiş olması muhtemeldir. Farklılıkları gözetecek yumuşak bir yaklaşım, dinsel baskı ve ihtilaf ikliminde Evliya'ya ya da hitap ettiği kitleye çok az kabul edilebilir gelirdi.

Bu, onaltıncı yüzyıl baskılarının nasıl ve niçin sona erdiği sorusunu gündeme getiriyor. Görünenin tersine, bu önemsiz bir mesele değildir; çünkü Anadolu'daki Kızılbaşlar hala varlıklarını sürdürdüler, ve onyedinci ve onsekizinci yüzyıllar boyunca çok kereler İran savaşları yaşandı. Buna ilaveten, eğer idarenin önde gelen üyeleri heterodoks kişileri ve toplulukları bertaraf etme siyasetini yerinde bulmuş olsalardı, Osmanlı devleti kesinlikle bunu yapacak gücü elinde tutuyordu. Eğer bunu yapmadılar ise, büyük ihtimalle bu tür bir tutum değişikliği için ortada iyi bir sebep vardı.

1590'lara kadar daha militan Kızılbaşların ya bertaraf edilmiş oldukları ya da İran'a göç etmiş oldukları söylenebilir. İstanbul barışının (1590) uzun süren Osmanlı-İran savaş halini sonuca bağlamasından sonra, Şah Abbas'ın

Kızılbaş topluluklara siyasi-dînî elçiler salmak yoluyla Osmanlı topraklarına müdahalele etmeyi pek mantıklı bulmadığı tahmini de yapılabilir. Ne var ki, en azından kısa vadede, yani, İstanbul barışının hemen ardındaki yıllarda, bunun böyle olmadığı gözüküyor. 1001/1592-1593 tarihli Mühimme kayıtlarından bir belge gösteriyor ki, İran'dan gelen gizli elçiler, Şah tarafından gönderilen üç veya dört adet halifelige tayin mektubu, diğer yazışmalar ve bir name ile ele geçirilmiş ve seyahat planları İstanbul'a bildirilmiş (18). Bir keresinde, Rum eyaletindeki gizli elçiler ikiye ayrılmıştı: birisi Sivas'a gidecekken, diğeri Çorum ve Kastamonu'ya devam etti. İran'dan gelen mektuplar oldukça ateşli görünüyor: "bu sene-i mübarekede asker-i islam küffar üzerine gazada olub Şahı seven şimdi malumdur," ki bu birkaç yıl sonraki (1597) resmi siyasetin ne olacağına işaret ediyordu: Osmanlı ana kuvveti Habsburglarla savaşmakla meşgulken, doğu cephesindeki savaşın yeniden başlatılması (19).

Böylelikle en azından kısa vadede, İran'ın taktiklerindeki değişiklik Anadolu Kızılbaşlarıyla ilgili resmi tutumlarının yumuşamasının sebebi olmadı. Tam tersine, bu yıllar boyunca tüm Anadolu sathında ortaya çıkan Celâlî isyanları, Osmanlı idaresinin kendi siyasetlerini gözden geçirmeye sevk etmiş olabilir. Dahası, Çorum ve Sivas gibi yerlerde yüzyılın başlarındaki Kızılbaş isyanlarını, neredeyse hiç kesintiye uğramadan,

1580 ve 1620 arasındaki yıllara rastlayan Celalî isyanları izledi (20). Yukarıda atıfta bulunulan ferman bu devamlılığı açıkça ifade ediyor: " bu diyarın ekser halkı Kızılbaş olub vaki olan nezirlerini Kızılbaş'a gönderüb [...] bu diyarda daima Celalî huruc etmekden hali olmadıkları haber alınub tettebbu olundukda..." Bunlara ilaveten, Düzme Şah İsmail diye anılan kişinin öderliğindeki aşiret isyanı, Celalî isyanları ile aynı zamanda olduğundan dolayı, Akdağ bu isyanı Celalî isyanları hakkındaki kitabında ele aldı (21). Düzme Şah İsmail ayaklanmasının başlangıç noktası Malatya bölgesi gibi görünüyor, ancak isyancılar kuzeye doğru gidişlerinde Hacı Bektaş tekkesini ziyaretten geri durmadılar ve orada kurban töreni yaptılar. Bu zaviyenin normalde aşiret ayaklanmalarıyla bağ kurmama konusunda dikkatli olan şeyh ve dervişlerinin, tekin olmayan ziyaretçilerinden yakalarını sıyırmak için ellerinden geleni yapmış oldukları ama başarısız kaldıkları sonucu çıkarılabilir.

Celalî isyanları kisvesindeki Kızılbaş nitelikli hareketlerin onyedinci yüzyılın ilk yıllarında hala zaman zaman ortaya çıkması gerçeğine ilişkin başka göstergelere de ihtiyaç var, ki 1022/1613-1614 tarihli bir Mühimme fermanında bulunan bir dizi isyancının ismi sıralanabilir (22). Malatya bölgesinden, soygunculuk ve asilikle suçlanan on yedi isimden, bir Seyyid Gazi'yi, bir Şah Veli'yi, bir Abdal'ı, bir Han Abdal'ı, ve ayrıca bir Şeyh Nazar'ı

ve de bir Şeyh Hasan'ı görüyoruz. Kendi başlarına ele alındığında bu isimlerin hiçbirinin özel bir önemi yoktur, çünkü insanlar isimlerini kendileri seçmezler; öyleyse, ikinci isimler olsa olsa aile geçmişleri hakkında bilgi verirler. (İster sadece bu soygun şebekesinde isterse genelde Malatya yöresinde olsun) bu isimlerin bir yerde toplanmaları şüphesiz ki ilginç. Bunlardan şu sonuca varılabilir: Osmanlı idaresi, yaklaşık 1580'ye kadar olan dönemde belgelenmiş topyekün baskıdan, 1600 civarındaki yıllarda vazgeçtiyse, bunun sebebi Kızılbaş kaynaklı hareketlerin tehlikesinin tamamen ortadan kalkmış olması değildi.

Oldukça farklı bir açıdan konuya bakınca, Kızılbaşlara karşı kovuşturmaların sürdüğü, ama muhtemelen siyasi öneminden dolayı bunların sıradan Mühimme kayıtlarına değil, özel ciltlere (muhtemelen onsekizinci yüzyılın "Gizli kayıtları" [Mühimme-i mektum] gibi bir şeylere) yazıldığı iddia edilebilir (23). Bu, onyedinci yüzyıl başlarının Mühimmelerinin, Floransalı müttefikleri yardımıyla kuzey Suriye'de ayrı bir devlet kurmaya kalkışan Canbuladoğlu Ali Paşa isyanına niçin çok az yer ayırdığını açıklayabilir (24). Diğer taraftan, Kızılbaş kişilere veya topluluklara karşı benimsenecek politikaları içeren onaltıncı yüzyıl sonu ve onyedinci yüzyıl başı belgelere zaman zaman rastlıyoruz. Bu nedenle, Kızılbaş karşıtı politikalarla ilgili Mühimme kayıt sistemindeki değişikliğin, farklı bir

kayıt tutma şeklinin seçilmesinden dolayı olmayıp, politikadaki gerçek bir değişiklik yüzünden yapıldığını varsaymak mantıklı gözüküyor.

TAVİZ SİYASETİNDE BEKTAŞİLERİN ROLÜ

Önderleri siyasi destekçilerinden soyutlayarak ve tabii ki İran 'la bağları mümkün olduğunca ortadan kaldırarak, kalan Kızılbaşları benzeştirmenin, iç siyasetteki "yeni bakışın" amacını teşkil ettiği düşünülebilir. Bu bağlamda, bir zamanlar Iréne Mélikoff'un II. Bayezid'e atfettiği politikanın yeniden canlandırılması uygun görülmüş olsa gerek. Bu politika, siyasi bir güç olarak Kızılbaşların etkisizleştirilmesi amacıyla, bu özel örnekte Bektaşiler olmak üzere çokca sevilen derviş dergahlarının kullanılması biçimindeydi (25). Düzme Şah İsmail taraftarlarının Hacı Bektaş tekkesinin önünde düzenledikleri kurban töreninde görüldüğü gibi, muhtemelen, çoğu Anadolu Kızılbaş'ınca Bektaşî pirlerine ve dervişlerine hali hazırda büyük saygı duyuluyordu (26). Üstelik, Bektaşî ocağı ve onunla ilintili pek çok tekke, aşiret isyanlarına katılmaktan genelde kaçınırken, asilik ya da basitçe heterodoksilik yüzünden baskı gören dervişlere çok sayıda Bektaşî zaviyesi hürmet etti. Sözlü gelenek, 1520'lerdeki aşiret ayaklanmasının önderlerinden biri olan Kalender Şah'ın mezarının Hacıbektaş'ta olduğunu kabul etti (27). Burdur yakınında-

ki Efendibeyoğlu Hüseyin Tekkesi, 1565 civarında dervişleriyle beraber tutuklanan eski bir timar sahibinin ailesiyle ilişkilendirilir (28).

Bu şartlar altında, pek çok heterodoks dervişin kendilerini Bektaşî ocağıyla ilişkilendirme eğilimlerine dair Fuat Köprülü'ce yapılmış gözlem yeni bir anlam kazanır (29). Bu insanların ocağa girerek baskıdan kurtulmayı denemelerinin yanında, burada ileri sürülen yorum mantıklı ise, Osmanlı idaresi bu harekete göz yumdu ve hatta cesaret verdi. Anadolu Kızılbaşlarının sayısının kesinlikle fazlaca azaldığı ve Kanuni Süleyman devrinde olduğundan muhtemelen daha az tehlikeli addedilmeleri dikkate alındığında, böyle bir siyaset yerinde olmuştur. Ayrıca, Celali isyanlarının zirveye çıktığı yıllarda, genç Anadolu Kızılbaşlarının bir Celali önderin hizmetine girme eğilimlerini, en azından belli bir oranda, sınırlamak uygun görülmüş olabilir.

KÜLTÜREL DÖNÜŞTÜRME POLİTİKASININ VAZGEÇİLMEZ BİR SONUCU OLARAK ŞEYH TAYİNLERİ ÜZERİNDE DENETİM

Ne var ki, Kızılbaşları benzeştirmek ve Bektaşî ocağının Osmanlı idaresini bu Anadolu heretiklerinin (heterodoks inanca sahip olanların) gözünde meşrulaştırmalarına izin vermek gibi bir politika, Bektaşî ocağı şeyhlerine örgütlerine girenler üzerinde bir takım denetim imkanlarının verilmesi durumunda

şe yaradı sadece. İmparatorluk sat-
hındaki taraftarların ve yükselme arzu-
sunda olanların sayısına bakıldığında,
bu denetim yalnızca dolaylı bir tarzda
sağlanabildi, yani Bektaşî ocağına bağ-
lı tekkelerin başındaki bütün şeyhleri
tayin etme işinde Hacı Bektaş şeyhleri-
ne kısmi söz hakkı vermek şeklinde.
Şurası kesin ki, Hacı Bektaş şeyhlerinin
güçleri sınırlıydı, çünkü hemen hemen
bütün tekkeler şeyhliğin babadan oğ-
la geçtiği ailelerce yönetiliyordu (30).
Fakat, seçmek için genellikle birden
fazla varis vardı, ve bu da merkezi tek-
kenin şeyhlerine, ocağın tamamını zo-
ra düşüreceğini düşündükleri adayları
eleme imkanı veriyordu.

Daha önceki bir yayında, Hacı Bek-
taş şeyhinin yetkilerinin onun ocak
üzerindeki merkezi denetimini kolay-
laştırmak için verilmiş olabileceğini
öne sürmüştüm (31). Ancak, o zaman,
İmparatorluktaki bütün boş şeyhliklere
aday önerme hakkını açıkça Hacı Bek-
taş şeyhine veren, bilinen en eski bel-
geler 1057/1647 yılından kalmaydı (32).
Evliya Çelebi'nin kayıtlarının gösterdiği
gibi, o tarihe kadar heterodoks dervişle-
rin Bektaşî ocağına katılması işi büyük
oranda tamamlandığı için, Hacı Bektaş
şeyhlerine böyle geniş karar yetkilerinin
verilmesinin özellikle gerekli görülmüş
olması muhtemel değil. Bunun sonucun-
da, merkezi tekkenin şeyhlerine Bektaşî
zaviyelerine şeyh tayin etmeyi denetle-
me hakkının, eyaletlerdeki toplumsal ha-
yatı denetim altına almanın bir aracı ola-
rak, verildiği varsayımı desteksiz bir hi-
potezden öteye gidemedi.

Ancak, şimdi daha ziyade meseleyi
algılayışımızı değiştiren iki yeni belge
ortaya kondu ve bunlar, Hacı Bektaş
şeyhlerinin yetkilerini oldukça farklı bir
açıdan görmemizi sağlıyorlar. Birincisi
Mühimme kayıtlarında tutulan 24 Zil-
kade 1054/ 22 Ocak 1645 tarihli bir
sultan fermanı. Belge, fermanın yazılı
olduğu kağıttaki hasar yüzünden ismi
maalesef okunamayan Hacı Bektaş
Şeyhinin, Osmanlı merkezi idaresine
şeyh adayı önermek ayrıcalığına sahip
olduğunu belirtiyor. Kadıların ve diğer-
lerinin bu meselede söz hakkı yoktu.
Ancak, bu ayrıcalık o sıralar sınırlan-
mıştı, ve bunun üzerine şeyh tasdik
için merkezi idareye başvurdu. Mev-
cut padişahın amcası ve selefi adına çı-
karılmış fermanı sununca, şeyhin bu
konudaki yetkileri tasdik olundu.

Fermanın yazıldığı dönemde padi-
şah İbrahim'di (34). I. Ahmed'in oğlu
olarak İbrahim'in o zaman yalnızca bir
amcası vardı, ki o Sultan I. Mustafa'ydı.
I. Mustafa, hem 1617'de I. Ahmed'in
ölümünden sonra hem de 1622'de II.
Osman'ın katlinden sonra birkaç ay
hüküm sürdü ve ruhsal sorunları vardı.
Bu dönemlere ait, Hacı Bektaş şeyhle-
ri lehine bir fermana sahip değiliz.
Ama, Mühimme kayıtlarında daha eski
olan bir sultan fermanının sureti var, ki
bu 20 Cemazievvel 1019/11 Ağustos
1610 tarihini taşır (35). Bu demektir ki
ferman I. Ahmed (1603-1617) zama-
nında çıkarılmıştır. İçerik olarak,
1054/1545 tasdik belgesiyle ve de on-
yedinci yüzyılın ikinci yarısı ve onseki-

zinci yüzyıl boyunca yürürlükte olan pek çok ardıllarıyla aynı şeyleri söyler. O zamanın Hacı Bektaş şeyhi olan bir kişinin dilekçesine dayanan metin (hakkında daha başka bir şey bilmediğimiz bir şeyh Hasan), Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamındaki tüm Bektaşî şeyhlerin tayini sürecinde, merkezi tekkenin başındakilere danışılması gerektiğini talep ediyor.

1019/1610 tarihli sultan fermanında daha önce verilmiş benzer ayrıcalıklardan söz edilmiyor. Bu daha önceye ait böyle fermanların olmadığını kesinlikle kanıtlamaz, ama Bektaşî dervişlerinden ve Hacı Bektaş tekkesinden pek çok başka yerde bahsedilmesine rağmen, onaltıncı yüzyıl sonu Mühimme kayıtlarında yapılan dikkatli bir araştırmada böyle bir ferman açığa çıkarılmadı (36). Bu şartlar altında, bağlı tekkelere şeyhler önermek ve hatta tayin etmek ayrıcalığının, aslında, resmen ilk olarak 1019/1610'da tanındığını varsaymak yoluna gidilebilir. Ne var ki, metnin kendisinin de işaret ettiği gibi, Hacı Bektaş şeyhleri gerçekte bu ayrıcalığı daha önceki bir tarihte kullanmıştır. Yalnızca kadıların ve diğer kişilerin müdahaleleri, onyedinci ve onsekizinci yüzyıllar boyunca rutinleşecek bir prosedüre uygun olarak, Hacı Bektaş şeyhini yetkilerinin resmi tasdikini talep etmeye sevketmiştir.

Böylelikle, onaltıncı yüzyıl sonlarında Kızılbaş karşıtı baskının durması ya da en azından hafiflemesi ile, Hacı

Bektaş şeyhine verilen resmi ayrıcalıklar arasında bir bağ kurmak mümkün olmaktadır. İlk ayrıcalık en önce Sultan I. Ahmed tarafından resmileştirilmeyip, aslında III. Mehmed ya da hatta III. Murad'a kadar uzansa bile, bu burada ile-ri sürülen iddiayı zayıflatmaz.

Zaten II. Bayezid devrinde göçerleri islamlaştırma yeteneğini gösteren, ve muhtemelen Kızılbaşlar arasında hali hazırda belirli bir itibara sahip olan Bektaşî ocağı, benzeştirme ve kültürel dönüştürme unsuru olarak gücünü kullanması için sultanın idaresince teşvik edildi. Buna, Bektaşî ocağıyla beraber anılan pek çok kişinin şöyle veya böyle heterodoks eğilimler gösterdiği ve bu yüzden ocağın tamamının merkezdeki yetkililerce şüpheli algılanmış olması gerektiği şeklinde itiraz edilebilir. Fakat, Bektaşîlerin aracılığının istenmesini sağlayan sağlam görüş, muhtemelen, bir bütün olarak ocağın aşiret isyanlarına karışmamış olmasıydı.

YUMUŞAMA VE FİLİ MÜSAMAHA

Bektaşîler Kızılbaşları Osmanlı yapısı içine yeniden katmaları işine başlayınca, heterodoksi ile suçlanan dervişlere ve hatta zaviyelerin bütününe karşı idarenin (nisbeten) cömert davranması yerinde oldu. Ta 1930'larda, Fuat Köprülü bu gelişmeye dikkat çekmişti zaten (37). Kendini Ahmed Refik'ce yayınlanan bir belgeye dayandıran Köprülü, idarenin yerleştiği medrese

öğrencileriyle makul ilişkiler kurmaları şartıyla, Seyit Gazi dervişlerinin 1572-1573'te dergâhlarına dönmelerine izin verildiğine işaret etti. Dahası, dervişlerin (mahiye diye bilinen) halk şölenleri 1003/1594-1595'te yasaklanmasına rağmen, gerçekte bunun sürmesine izin verildi. Bu, yerel kadının imzalamakta tereddüt etmediği, 1008/1599-1600'den kalma bir mali kayıtla kanıtlanabilir. Bu kayıt, mahiye kutlamalarının ana kısmını oluşturan fuardaki katılımcılara kiralanana zaviyedeki bölmelerden elde edilen geliri sıkıntı duymadan belirtiyor (38).

Bir heterodoks dervişe (ışık) yapılan nisbeten yumuşak muamele, 11 Safer 1022/2 Nisan 1613 tarihli bir Mühimme fermanında belgeleniyor (39). Metin Gelibolu kadısına hitap ediyor ve bir Anadolu köyü olan Karabiga'dan Ali isminde biri ile ilgili. Ali'nin heterodoksisinin tam bir betimlemesi yapılmıyor, ama "ehl-i sünnet ve cemaatden olmayub fırka-ı zalleden olduğu" sözleri Şii-Kızılbaş inançlarını işaret ediyor.

Fermanda kadiya sadece, Derviş Ali'nin sıradan bir reaya olmadığı kanıtlandığı zaman izleyeceği talimatlar veriliyor. İstanbul idaresinin Ali'yi, dervişlerin bağlı olduğu düşünülen, ve "hiç kimsenin riyyeti olarak kaydedilmeyen" insanlardan oluşan ve kötü addedilen grubun içinde sınıflandırdığını varsayabiliriz. Ali sıradan bir köylü sınıfına indirilecekti ;

Bir Osmanlı erbab-ı devletinin mül-

künde çalışacaktı. Muhtemelen Ali'nin birisini seçeceği bu tür mülklerden çok sayıda vardı, çünkü onyedinci yüzyıl başlarına kadar Marmara Denizinin güney sahilleri Osmanlı idaresinin üyelerine ait çiftliklerle doluydu (40). Uygun gözetimle Ali heterodoksiden kurtarılınca, müstakil çiftçi olarak bir köye yerleşecekti. Ancak, kadı Ali'nin köy halkı tarafından gözlenebileceği bir yerde bulunmasını ve kişisel eğilimlerinin peşinde gitmemesi için (kendü havasında olma) bir başına bırakılmasını sağlayacaktı.

Bugün şurası kesin ki onyedinci yüzyıl başlarındaki bir Anadolu köylüsünün kaderi imrenilecek bir durumdaydı; binlerce köy delikanlısı, aslında, baba ocağını medrese öğrencisi veya düzensiz ordu askeri olmak amacıyla terketmişti (41). Diğer taraftan, Kanuni Süleyman ya da II. Selim devrinde dervişlerin idamının ve kürek mahkumu yapılışının sıklığına bakıldığında, Derviş Ali'ye kayda değer bir yumuşaklıkla muamele edildi. Bir anlamda, bir Osmanlı erbab-ı devletinin mülkündeki hizmet dönemi, bir devşirmenin acemi oğlan birliklerine kabul edilmeden önce geçmek zorunda kaldığı kültürel dönüştürme dönemine benzetilebilir. Bu hizmet çoğunlukla sevimsiz, ve hatta bazı şartlarda tehlikeliydi, fakat bir ceza ve kişisel alçalma olarak algılanmadı.

Temkinli gözlem politikasının, Kızılbaşların "anayurdu" olan Sivas böl-

gesinde yaşayan heretik topluluklara da uzanması, 1022/1613-1614 tarihli bir başka fermanla belgeleniyor. Adı geçen bu fermana sebep olan şikayet ile, onaltıncı yüzyılın ikinci yarısına ait Mühimme kayıtlarında sık rastlanılanlar arasında büyük benzerlik vardı: bu özel örnekte "Simavî taifesi"ne bağlı olarak betimlenen bazı kişilerin Kızılbaş başlıkları giydikleri ve kendilerini "Şah muhibleri" olarak betimledikleri söyleniyordu (42). Dahası, eğer suçlamanın şu özel kısmı gerçek bir durumu anlatıyorsa ve sadece basmakalıp bir ifade değilse, Sivas Kızılbaşları dikkate değer bir yerel etkiye sahipti: "nice Müslümanların dahi ihtilallerine dahi bais ve badi oldukları" [yanlış yazılmış]. Ancak, durum böyleyken, merkezi idare, bulguları İstanbul'daki yetkililere bildirecek yerel kadıların rutin soruşturmasını emretti sadece. Bu, onaltıncı yüzyılın pek çok olağanüstü tedbirinden sonra, olağan bir işleyişe dönüşe işaret eder gibiydi. Bu şartlar altında, bu özel örnekte, fermanın sonundaki şu basmakalıp uyarı ifadesinin çok ciddiye alınmasının istendiği sonucuna varılabilir: "Fakat masuma zarar vermek amacıyla [bu emiri] bir bahane olarak kullanmamaya dikkat edin".

SONUÇ

Bir çiçekle bahar gelmez, aynı şekilde Derviş Ali'nin ve onun Seyyid Gazi yoldaşlarının başına gelenlerden iyimser sonuçlar çıkarmak için aceleci

olmamak gerek. Ancak, Anadolu heterodoksisinin ayakta kalışını ve Bektaşî dervişlerinin aracı rolünü, Anadolu eyaletlerinin halkını meydana getiren belirli toplulukların nisbi özerkliği ve direnme yetisi için bir kanıt olarak kullanılmak insana cazip geliyor. Linda Schatkowski-Schilcher'in ondokuzuncu yüzyıl Şam'ı için ileri sürdüğü şey, onyedinci yüzyıl Anadolu eyaletleri için de iddia edilebilir (43). Bu araştırmacıya göre, Süfilere veya dervişlere mensup birisi kabaca bir "mülk" mensubu olarak kabul edilirdi. Şüphesiz ki Ortadoğu "mülk"leri onaltıncı ve onyedinci yüzyıl Avrupasının mülklerinden daha az resmi bir biçimde örgütlüydü, fakat her ikisi de kesin üyelikli ve iyi tanımlanmış bir iç yapıya sahip topluluklardı. Bir kişiyi itibarlı mülklerden birinden alıp reaya sınıfına sokmak, karar için İstanbul idaresine başvurmanın gerekebileceği ciddi bir meseleydi. Fakat böyle durumlar istisnai idi ve olağan hallerde dergâhlar Osmanlı merkezi idaresine çok fazla başvurmadan kendi inisiyatiflerini kullandılar. Bu inisiyatifi merkezi yetkililer kendi amaçları için dizginleme yoluna gidebilirdi. Ancak, Osmanlı öncesi ve erken Osmanlı dönemlerinin dervişleri yerleştiler, zaviyeler ve köyler kurdular, veya Osmanlı idaresinden bir itki beklemeden inananları devşirdiler ve bunu genellikle Osmanlı İmparatorluğunun merkezileşmesinin en başarılı olduğu kabul edilen onaltıncı yüzyılda bile yapmayı sürdürdüler.

Bu gözlemlere karşılık olarak, Osmanlı idaresinin eyaletlerdeki çalışma şekline dair görüşlerimizi gözden geçirmemiz gerekli gibi görünüyor. Siyaseten edilgen eyalet halkına iradesini dayatan mutlak güçlü bir merkezi idarenin var olduğunu kabul etmek artık uygun düşmüyor, ki bu durum "merkezi eyaletler" diye bilinenler için bile geçerli. Osmanlı idarecilerinin böyle bir görüntü vermek istediği ve de muhtemelen bunun belli bir oranda başkentte gerçekleştirildiği doğru kabul edilebilir (44).

Fakat Orta ve Batı Anadolu gibi nisbeten ulaşılabilir eyaletlerde, kendi dinamiklerine sahip toplumsal güçler faaliyettedir. Daha önceki bir çalışmada, pek çok Anadolu kasabasında, daha itibarlı kişilerin bilhassa önemli ad ettikleri projeleri hazırlayıp bitirebildiklerini göstermeye çalışmıştım (45). Bu çalışmada, Bektaşiler gibi bir derviş ocağının, heterodoks dervişleri ve toplulukları koruyacak kadar güçlü bir örgüt yapısına sahip olduğu ortaya konmaya çalışıldı. Her ne kadar ocağın şeyhleri, Osmanlı merkezi idaresiyle, sonucunda ortadan kaldırılma riskiyle karşılaşacakları bir çatışmadan sakınmak için dikkat ettilerse de, bu gerçek değişmez. Benzer iddialar diğer topluluklar için de ileri sürülebilir ve belki de bu toplulukların işleyişleri daha iyi anlaşıldığında ortaya çıkacak. Konuyu özetlersek, onaltıncı yüzyıl sonu ve onyedinci yüzyıl başı Osmanlı İmparatorluğunda bir "sivil toplumun" var oldu-

ğunu ispatlayacak bilgileri bir araya getiriyoruz.

Ancak daha ileriye de gidilebilir. Son zamanlarda Osmanlı tarihçilerini bölen en önemli sorulardan biri, "onaltıncı yüzyıl sonundaki krizin" nasıl değerlendirilmesi gerektiğidir. Hakim görüşün ileri sürdüğü gibi, çaresiz bir düşüşün başlangıcı mıydı, yoksa, basitçe, onsekizinci yüzyıl sonu ve ondokuzuncu yüzyıl başına kadar süren ve kayda değer bir şekilde hayatini koruyan farklı bir siyasi düzene bir geçiş miydi? (46) Eğer bir araştırmacı ikinci görüşü seçerse, o zaman olduğu varsayılan dönüşümün doğası hakkında dikkatli düşünmelidir. Yalnızca yönetim aygıtında bir değişiklik miydi, yani sarayın bir örgüt olarak karizmatik kişilik biçimindeki padişahın yerini aldığı ve önde gelen paşaların yönetimde bulunanların kazançlı çıktığı süreçte, siyasi etkinin kaybolması mıydı? Ya da yereldeki toplumsal güçlerin yeniden doğuşu şeklinde bir toplumsal dönüşüm de mi mevcuttu? Şurası kesin ki, dikkatli olunmalı ve tartışılan olgular net bir şekilde tanımlanmalı. Herşey bir yana, son çalışmalar, bir zamanlar yerelliğin en güzel örnekleri kabul edilen onyedinci ve onsekizinci yüzyıl ayanlarının, Osmanlı merkezi idaresiyle, sık sık bunalımlı ol- sa da, aslında nasıl yakın işbirliği içinde olduklarını ortaya koymuştur (47). Ayrıca, onaltıncı yüzyılın ikinci yarısından öncesine ait Osmanlı toplum hayatıyla ilgili kaynakların gerçekten az olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Bu se-

bepile, tarihçiler, gerçekte Osmanlı siyasi düzeninin temelinde neredeyse süregelen durumda olan toplumsal alt yapıya ait olabilecek dönüşüm olgularına, sürekli atıf yapmayı cazip bulmaktadır. Bunlar zor sorulardır ve tatmin edici düzeyde cevaplar bulmak mümkün olmayabilir. Ne var ki, Hacıbektaş şeyhlerinin yetkilerinin ya da Karabıgallı Devîş Ali'ye verilen cezanın gerçekten tam anlamını kazanması, bu tür bir bağlam içinde olur.

Dipnotlar

- * Hacıbektaş ve Seyitgazi ilçeleri söylenmek istendiğinde, onları " Hacı Bektaş" ve " Seyit Gazi" olarak bilinen kişilerden veya tekkelerden ayırt etmek için iki kelime birleştirilir.
- (1) Fuat Köprülü, Türk-Moğol şamanizminin İslam tasavvufuna etkisi. Mémoires de l'Institut de Turcologie de l'Université de Stamboul NS1 (İstanbul 1929).
 - (2) Bektaşiliğin yeniçeriler arasında sevilmesinin belki de en temel sebebi buydu.
 - (3) Ömer Lütfü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak vakıflar ve Temlikler," Vakıflar Dergisi, V (1942) : 279-386.
 - (4) Bu bağlamda John Kingsley Birge'nin şu eseriyle kıyaslayın: Bektaşî Dervişleri (Londra, yeniden basım 1965).
 - (5) E. E. Ramsaur, "Bektaşî dervişler ve

Jön Türkler," The Moslem World (1942) : 7-14.

- (6) Babai isyanı için Ahmet Yaşar Ocak'ın en son katkılarında olan şu eseriyle kıyaslayın: XIII. Yüzyılda Babai Resul (Babailer) İsyanı ve Anadolu'nun İslamlaşması Tarihindeki Yeri (İstanbul, 1980).
- (7) Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli "Vilayetname" (İstanbul, 1958): VII, XX. adlı esere yazdığı girişte Abdülbaki Gölpinarlı.
- (8) a.g.e. 92.
- (9) Hanna Sohrweide, "16. Yüzyılda Safevilerin İran'daki zaferi ve bunun Anadolu Şiiileri üzerindeki etkisi," Der Islam, 41 (1965): 95-223 ; Iréne Bel-diceanu-Steinherr, "I. Selim devri: Osmanlı İmparatorluğundaki dini ve siyasi dönemeç," Turcica, VI (1975): 34-47.
- (10) Ahmet Refik, Onaltıncı asırda Rafizilik ve Bektaşilik. On altıncı asırda Türkiye'de Rafizilik ve Bektaşiliğe dair Hazine-i Evrak vesikalarını haizdir (İstanbul, 1932) : 26.
- (11) Mühimme Defteri (Osmanlı Arşivleri, İstanbul, bundan sonra : kısaca MD) 7: 893, no 2449 (1976/1568-1569).
- (12) MD, 7: 725, no 1988 (978/1570-1571)
- (13) MD, 36: 61 (986/1578-1579).
- (14) Hacı Bektaş için Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, no 139

- (992/1584)'e ve Abdal Musa için 567'ye bakınız
- (15) A. Refik, a.g.e. : 22, 32-33.
- (16) "Abdal" maddesi. Türk Halkedebiyatı Ansiklopedisi, Aba-Abdal Musa, Fuat Köprülü ed. (İstanbul, 1935) : 36-37.
- (17) Örnek olarak Evliya'nın Abdal Musa tekkesini tasvirine bakınız : Evliya Çelebi Seyahatnamesi ; 9 : Anadolu, Suriye, Hicaz (1671-1672) (İstanbul, 1935): 274.
- (18) MD, 71: 118, no 239 (1001/1592-1593). Ancak, görünen o ki, siyasi güç konumundaki Kızılbaş aşiretleri bertaraf etmesi, ve devletindeki Şii ulemanın konumunun yükselmesi sebepleriyle, Şah Abbas Anadolu'da Süfi önder olarak tesir yaratmakla artık çok fazla ilgilenmedi. Şu esere bakınız: Hans Robert Roemer, " Safevi din-devletinin kurucusu ve kurbanı olarak Türkmen Kızılbaşları," Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 135, 2 (1985) : 228-240.
- (19) Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri I 1578-1593. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları no 888 (İstanbul, 1962) : 198.
- (20) Örneğin, şu eserde, bilhassa bu bölgedeki Celali ihtilafının yoğunluğunu gösteren "Çorum" başlığı altındaki indeks maddelerine bakınız: Mustafa Akdağ, Celali İsyanları (1550-1603), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları no 144 (Ankara 1963). Ayrıca sayfa 143'e bakınız.
- (21) a.g.e. : 143
- (22) MD, 80: 286, no 667 (1022/1613-1614).
- (23) Atilla Çetin, Başbakanlık Arşivi Kılavuzu (İstanbul, 1979) :59-60.
- (24) William Griswold, Büyük Anadolu isyanı 1000-1020/1591-1611, Islamkundliche Untersuchungen, no 83 (Berlin, 1983) :60 ff.
- (25) İrene Mélikoff, "Le problème kızılbâş," Turcica VI (1975) : 53-54.
- (26) M. Akdağ, a.g.e. : 119.
- (27) Suraiya Faroqhi, "Hacı Bektaş tekkesi: Toplumsal konum ve ekonomik faaliyetler," International Journal of Middle East Studies, 7 (1976) : 183-208.
- (28) MD, 5: 287, no 741; 404, no 1071 (973/1565-1566).
- (29) F. Köprülü, "Abdal" maddesi : 37.
- (30) S. Faroqhi, Anadolu'da Bektaşî Ocağı (Viyana, 1981) : 79.
- (31) a.g.e. : 92.
- (32) Osmanlı Arşivi, İstanbul, Maliyeden müdevver 6065 : 24. Bana bu belgeyi işaret ettikleri için Prof. Nejat Göyünç ve Prof. Ahmet Yaşar Ocak'a teşekkür ederim.
- (33) Mühimme Zeyli 10, 90b (1059/1645)'i takiben.
- (34) A.D. Alderson, Osmanlı hanedanının

- yapısı (Oxford, 1956) : tablolar XXXIV and XXXVII.
- (35) MD, 79 : 345, no 871 (1019/1610).
- (36) Örneğin şuna bakınız: MD, 73 : 153, no 357 ; 184, no 431 (1003/1594-1595 civarı)
- (37) F. Köprülü, "Abdal" maddesinde: 32 ; A. Refik, a.g.e. : 32-33. Dervişlerin geri çağrılmasının bir sebebi olarak, fermanla vakıf binalarının onların hizmeti olmadan bakımlı kalamayacağı açıklanmıştır.
- (38) S. Faroqhi, "Seyit Gazi'ye yeniden bakış. Onaltıncı ve onyedinci yüzyıl belgelerinde görüldüğü haliyle vakıf," Turcica, XIII (1981) : 90-122.
- (39) MD, 78 : 449, no 1156 (1022/1613).
- (40) MD, 70 : 136, no 265 (1001/1592-1593 civarı).
- (41) M. Akdağ, a.g.e. : 44.
- (42) MD, 80 : 19, no 49 (1022/1613-1614). "Simavi" isminin, onbeşinci yüzyıl mutasavvıfı ve isyancısı Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin ile bir ilişkisinin olup olmadığı hala belirsiz.
- (43) Linda Schatkowski-Schilcher, Siyasetteki aileler. 18. ve 19. yüzyıllarda Şam fraksiyonları ve devletleri, Berliner Islamstudien, 2 (Stuttgart, 1985) : 109. Yazar Sufileri ayrı bir "mülk" gibi kabul etmek konusunda kesin değil.
- (44) Onaltıncı yüzyıl Osmanlı yazarlarındaki önyargı kavramı için şuna bakınız: Rifa'at Abou-El-Haj, "Onyedinci yüzyılda Osmanlı devletinin yapısı : 1560-1700," Rifa'at Abou-El-Haj ve diğerleri., editörler. Osmanlı gücü ve şehir yapısı (hazırlanıyor).
- (45) S. Faroqhi, " Onaltıncı ve onyedinci yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda 'aşağıdan yukarı' siyasi inisiyatifler: Var olduklarına dair bazı kanıtlar," için şu esere bakınız: G. H. Majer, ed., Vanço Boşkov'un anılarında iktisadi ve toplumsal tarih açısından Osmanlı araştırmaları, (Wiesbaden : 1986): 24-33.
- (46) Bakınız R. Abou-El-Haj, art. Cit. : pas-sim.
- (47) Halil İnalıcık, "Osmanlı İmparatorluğunda askeri ve mali dönüşüm, 1600-1700." Archivum Ottomanicum, VI (1980) : 283-337; Bruce Mc Gowan, Osmanlı İmparatorluğunda iktisadi hayat, vergilendirme, ticaret, ve top-rak mücadelesi, 1600-1800, Çağdaş kapitalizm araştırmaları (Cambridge, İng. -Paris, 1981).